

татъ математическую книгу» «Математика в школе», № 6 1935 ил. журналында.

Бәла бұрасындадыр ки, бә'зи мұәллимләр шакирдләрнн эвдә дәрс һазырламаларыны мәнз шәхси бир иш һесап эдирләр вә әлә күмәң эдирләр ки, бурада шакирдә бир шей өйрәтмәк, иш методлары вермәк лазым дейилдир..

Бизим фикримизчә исә, мәсәләни әксинә баша дүшмәк лазымдыр, йә'ни мұәллим, әвә верилән тапшырыгларын һазырланмасыны дүзкүн төшкил этмәклә шакирдләрә көмәк әдә биләр вә әтмәлидир; о, бу ишн шакирдләрә өйрәтмәлидир.

Нәтичә.

Орта мәктәбдә охуян кәңч оғлан вә гызларымыз чох көзәл кәңчләрдир, тәшәббүска, иш бачаран, чохлу билик вә вәрдишләр әлдә әтмәйи сәминийәтлә арзу эдән кәңчләрдир. «Правда» гәзети өзүнүн 13 май 1939-чү ил тарихли баш мәғаләсиндә яздығы кими, «... чох вахт, электронлар теориясы илә яхшы таныш олан шакирд, мәнзилдә янмыш проблемаларла нә әтмәк лазым кәлдийини билмирсә», ботаникадан «ә'лә» алмыш шакирд човдарла бугданы айырәдә әдә билмирсә, бунун мүғәсирләри бизим программаларымыз, дәрс китабларымыз, биз мұәллимләр вә мәктәбләримиздир, чүнки «Правда»нын һаман баш мәғаләсиндә дейилдийи кими, «... шакирдләримизни, мәктәби гуртарыб билаваситә истейсалата вә совет идарәләринә кетмәли олан вә кәлчәк практикн иш үчүн һеч олмаса бир гәдәр һазырлыг әлдә әтмәли олан һиссәси үчүн онлар һеч бир иш көрмәмишләр» (В. Молотов).

Проф. Б. Б. КОМАРОВСКИ

Олга Марковна Чеглакова—Сановичин¹ иш тәчрүбәси

I. Тарих дәрсләриндә дүшүнчәнин тәрбийәси.

Олга Марковнанын бир мұәллим олмаг үзрә яхшы сифәтләриндән бириси дә одур ки, онун тарих тәдрисиндә өзүнүн дүрүст көрүш схемасы вардыр ки, о схеманы о, практикада һаята кечирир.

О, тарих дәрсләриндә шакирдләрнн дүшүнчәләринн тәрбийә вә онларын материал үзәриндә мүййән система үзрә ишләмәйә алышдырылмасына гәтәдичи әһәмийәт верир.

О, шакирдләрнн бир һиссәси тәрәфиндән верилән чавабларын вә изаһатын гурулушунда әсас мәнтиги нөгсанлары бачарыглы сурәтдә анализ әтмиш вә ашағыдаки нөгсанлары тапмышдыр.

а) нәгл әтмәдә мәнтиги ардычылыгын вә системанын олмамасы;
б) тәсвири мейл әтмәк, фактлары сәбәб асыллыгларыны ачмалән, фактларын инкишафында үмуми гануна уйғунлуғлары тапмадан да-
нышмаг;

в) мүййән бир фикри ишыгландырмагдан өтрү лазымы фактик материалы көстәрә билмәмәк;

г) үмумиләшдирмәйи билмәмәк;

ғ) әсасландырмағы билмәмәк.

Бу юхарыдаки нөгсанлары арадап көтүрмәк үчүн Олга Марковна шакирдләри мүстәгил дүшүнмәйә алышдырмағы өзүнә әсас бир вәзифә олараг көтүрмүшдүр. В. И. Ленинн Свердлов университетиндә дәвләт һаггындаки лекцияларында вердийн көстәриш онун тәдрис ишиндә әсас девиздир:

«Ән башлыча шей исә, дәвләт һаггында охудуғларыныздан, динләйәчәйиниз мүсәһибә вә лекциялардан бу мәсәләйә мүстәгил янашмағы өйрәнмәнидир, чүнки бу мәсәләйә сиз ән мүхтәлиф мүнәсибәтләрлә, һәр бир хырда мәсәләдә, ән көзләнилмәз шәкилләрдә, әлһидарларымызла мүсәһибәләрдә вә мүбәһисәләрдә раст кәлчәксиниз. Ялныз о заман, әкәр сиз бу мәсәләдән мүстәгил сурәтдә баш чыхармағы өйрәнмиш олсаныз,—ялныз о заман сиз өзүнүзү өз әгидәләриниздә кифайәт гәдәр мейкәм һесап әдә биләрсиниз вә бу әгидәләри һәр кәсин гаршысында вә һәр бир заман кифайәт гәдәр мұвәфәғийәтлә мұдафиә әдә биләрсиниз».²

Бу көстәришләри рәһбәр тутараг Олга Марковна V синифдән башлағараг шакирдләри материалы планлы вә ардычыл сурәтдә шәрһ әтмәйә алышдыр.

¹ Баки шәһәри, Ворошилов району 132 №-ля мәктәбин тарих мұәллими.

² В. И. Ленин. «Дәвләт һаггында», соһ. 4—5, Азәрбајджан 1940 ил.

О, бу вазифони белә һәлл эдир.

Олга Марковна өзү материалы элә бир систематик ардычыллыгга шәрһ эдир ки, шәрһ этмәнин мәнтиги гурулушунда шакирдләр үчүн нүмунә олур. Илк заманлар о, шакирдләр шәрһ этмә үчүн һазыр, нүмунәлик план верир, сонра мүстәгил сурәтдә данышыгларынын планы вә я схемасыны тәртиб этмәйи өйрәдир.

Шакирдларин чавабларыны тәһлил эдәрәк, Олга Марковна дәрс материалынын гурулушунда вә формая салынамасында бурахылмыш сәһвләри көстәрир.

Мәсәлә: VI синифдә «Грек—Иран мұһабиләләри» темасыны сорушаркан Олга Марковна шакирдларин чавабларыны динләдикдән сонра, онлара материалы нәгл эдәркән бурахдыглары сәһвләр барәдә мусәһибә кечирмиш. О, нәгл этмәкдә ардычыллыгын мәзмунла нә гәдәр сых әләгәдәр олдуғуну көстәрмишдир. О, онлара баша салмышдыр ки, тәк фактларын сөйләнмәси, һалә онларын ардычыл нәгл әдилмәси вә бунунла әләгәдәр олараг дүзкүн ишыгландырылмасы демәк дейилдир. Бундан сонра о, шакирдләрлә бирликдә «Грек—Иран мұһабиләләри» темасынын нәглини турмаға дийр нүмунәлик план ишләмишдир. Бу план синифлә коллектив сурәтдә ишләндикдән сонра белә бир шәкил алмышдыр:

а) Иранын гәрбә доғру ирәһиләмәси вә бунун сәбәбләри.

б) Мисрин әлә кечирилмәси.

в) Кичик Асиядаки грек шәһәрләринин әлә кечирилмәси.

г) Скифләр үзәринә һүчүм.

р) Кичик Асия шәһәрләринин үсәйи.

Шәрһ этмәдә анчаг һадисәләри тәсвир этмәклә мұбаризә мәгсәдилә Олга Марковна чох мәнәратлә әврестик методу тәтбиб эдир. О, суалы әлә верир ки, ушагларын диггәти сәбәбләрин изәһ әдилмәсинә доғру йәһәләр. О, шакирдләр арасында чүмлә мәнәсәзлыгы илә мұбаризә эдәрәк шакирдләрән дейилән чүмләларин мәзмунуну ачыг изәһ этмәйи тәләб эдир. О, шакирдләри тәк бир тәсвири шәрһин әсассыз, сүбүтсүз олдуғу фикринә кәтириб чыхарыр. Мәсәлә «Солон вә онун реформалары» темасыны сорушаркан Олга Марковна шакирдин, Солонун реформаларыны әсәсләндирә билмәсинә изәһ олмушдур.

Олга Марковна шакирдларин дүшүнмәйәрәк әзбәрән чаваб вермәсилә мұбаризә апарыр вә шакирдларин мүстәгил фикирләшмәси вә анламанна чалышыр.

Мәсәлән шакирдләрән бири «Перикл реформаларыны» чох чанлы бир сурәтдә нәгл эдәркән (олсун ки, бу бәзи мұәллимләри тәмин эдәрди), Олга Марковна шакирдә бир нәчә суал да вермиш вә сонра она сүбүт этмишдир ки, о, дәрсин мәнәсәси билмәдән әзбәрләмиш вә мәнәсәсини туттун тәсәввүр этдийи һалда «демократизация» вә бу киими терминләр ишләтмишдир.

Она көрә Олга Марковна инадла шакирдләри предметин маһийәтинә нүфуз этмәйи, нәгл эдәркән нитгдән дүзкүн истифадә этмәйи алышдырар. О, тәфәккүрдаки нөгәсанларла мұбаризәни нитгдә олан нөгәсанларла бачарыглы бир сурәтдә әләгәләндирир. О, нәглини фикирләшмәйи, әйни заманда өз фикирларини ифадә эдә билмәйи дә өйрәдир, сөзләрин, терминларин сәһв дейилмәси нәтижәсиндә материалын маһийәтинин нәчә тәһриф әдилдийини онлара көстәрир. Беләликлә тарихи материаллара йийәләнмәк процесси мәдәни нитгә йийәләнмәк процесси илә әләгәли бир тәрәдә бирләшир.

II. Материалын һафизәдә мөһкәмләндирилмәси.

Олга Марковна фәсиләсиз кедән тәкранын, ени материалы кәһнә материалла әләгәләндирикәк формасында апарылан тәкранын гызгын тәрәфдәридыр. О, икинчи дәрсдә биринчи дәрсин материалыны тәкран эдгирир вә сонралар ени дәрсин верилиши процессиндә ери кәлдикдә ени материал илә кәһнә материалы әләгәләндирикәк шәклидә кәһнә материалы ушагларын һафизәсиндә чанландырыр. Бунун нәтижәсидир ки, онун, VII синиф шакирдләри VI синфин материалларыны вә хронология датарлары яхшы ядларында сахламышдырлар.

Она көрә, Олга Марковна дүзкүн олараг сөйләйир ки, тарих материалынын һафизәдә мөһкәмләдилмәсиндән мәгсәд бир-бириндән айрылмыш әләгәсиз фактлары мәнисмәкәк дейил, конкрет фактлары өйрәнмәк әсәсиндә тарихи һадисәләри дүзкүн сурәтдә үмүмләшдирмәкдир.

Бу принцип О. М. Чеглакованын тәкранлама методикасынын әсәсиндә дурур.

Ени материалла кәһнә материал арасында әләгә яратмаға чәһд этмәклә, Олга Марковна мөһкәмләтмәйи өз өзлүйүндә бир мәгсәд киими бахмыр, о, мөһкәмләтмәдән тарихи процесси даһа дәриндән ишыгландырмаг үчүн, шакирдләрә һадисәләр арасындаки даһили әләгәләри айданышдырмаг вә һадисәләрини инжишафындаки гаршылыгы әләгәләри мүййән этмәк мейли ашыламаг үчүн истифадә эдир.

Олга Марковна демәк олар ки, бүтүн дәрсләриндә ени дәрслә, кәһнә дәрсләр арасында мәнтиги әләгә яратмаг үчүн имкан тапыр.

Олга Марковна көрә бу әләгәни анчаг сорушмаг процессиндә яратмагла кифайәтләнмәк олмәз. Мүәллим өзү ени материалы баша саларкән ярдымчы суаллар васитәсилә ени материалла кәһнә материал арасында әләгә яратмаға чәһд этмәлидир. Биз онун дәрсләриндә тарих курсундан материалын мәнтиги әләгә әсәсиндә мөһкәмләдилмәси үчүн истифадә әдилә билән бир чох парлаг нүмунәләр тапа биләрәк.

Мәсәлән, «халгчылар» темасыны кечиркән, Олга Марковна кәһнә материалы тәкран яда салмаг мәгсәдилә чох мәнәратли бир сурәтдә кәһнәли үсәиләриһә гайдыр.

Дәрсин сорушумасында материалы мөһкәмләтмәк формасындан мәнәратлә истифадә этмәк бачарыгы да Олга Марковнанын дәрс вермәсиндә мүсбәт мәсәләләрәнлир.

О, шакирдләрә верәчәйи суаллары габагчадан диггәтли сурәтдә фикирләшир вә бу суалларын васитәсилә шакирдларин яһны фактлары билмәсини дейил, мүстәгил фикирләшмә, фактлары үмүмләшдирмәк бачарыгыны да ашкара чыхарыр. О, һадисәләрин механики сурәтдә мугайисә әдилмәси илә мұбаризә эдир вә мәнтиги әләгәләр вә мүнәсибәтләр әсәсләнмәш дүшүнчәли сурәтдә яда сахламагы тәләб эдир. «Русияда биринчи буржуа революциясы» темасыны кечәркән Олга Марковна бу мәсәләни чох көзәл һалә этмишдир.

Шакирдләрә материалын мәнтиги һисәләрини вә системасыны изәһ этмәк, вә онун айры-айры һисәләри арасында олан гаршылыгы әләгәни әйни сурәтдә мүййән этмәк мәгсәдилә Олга Марковна дәрсин схемасыны вә я планын дүзәлдир. Бу план язы тахтасында язылыр вә изәһат вахты шакирдләрә материалы систематик сурәтдә изләмәклә көмәк эдир; шакирдләр бу планы дәфтерларинә гейд эдирләр. Эвдә дәрс вә бу план үзрә һазырлайыр, синифдә дә чаваб верәндә бу план исти-

вад эдирләр. План, материалын гавранмасыны, мөһкәмләмәснни вә тә-
зәдән һафизәдә бәрпа олунмасыны асанлашдырыр. О, бә'зән планы
схема шәклиндә верир: мәсәлән: «Гәдим Чин» темасыны кечәркән Олга
Марковна бир-биринә гарышан чохлу фактларын шакирдләр тәрәфин-
дән эһәтә эдилә билмәдийнни көрәрәк, һаман материалы әһни сурәтдә
система салан схема тәклиф этмишдир. «Чар Русиясы—Европанын жан-
дармасы» темасыны вә башга темалары кечәркән дә белә схемалар вә-
рилмишдир. Бу схемалар материалы мөһкәмләтмәк үчүн истинад нөг-
тәләри олмушлар. Дәрсә сорушуркән Олга Марковна шакирдләрин ирә-
ли сүрдүкләри һәр бир мүддәанын мазмунуну шәрһ этмәйи бачармала-
рына даима диггәт етирир.

Ашағыда «Гәдим Чин» тарихи темасы үчүн Олга Марковнанын тәк-
лиф этдйин схеманы веририк:

Гәдим Чин тарихинин нүмунәви схемасы

Чжоу дәвүрү 256 илә кими	Цин дәвүрү 256—206 ил	Хан дәвүрү 205—220 ил
Көзә чарпан һадисәләр	Көзә чарпан һадисәләр	Көзә чарпан һадисәләр
<p>I. Хуанхе чайынын ашагы ахынында дәмрлә зән-кин кичик чарлыгын йүк-сәлмәси.</p> <p>II. Чжоу сүләләсинин чарла-ры, оларын ерләри, һәят тәрәзләри.</p> <p>а) мүнәрибәләр,</p> <p>б) кәндиләри соймала-ры.</p> <p>III. Чжоу сүләләсинин эһмәси.</p> <p>а) мүнәрибәләр вә кәнд-ил үсәнләринин нә иңә-синдә Чжоу һакимийәти-нин эһһәләшмәси,</p> <p>б) бизиң эрдән габаг 255—256-чы илдә Чжоу сүлә-ләси чарынын деврилмәси.</p>	<p>I. Цин-шн-Хуанди:</p> <p>а) административ рефор-ма,</p> <p>б) һәрби реформа,</p> <p>в) бөйүк Чин сәддинин тик-кәлмәси.</p> <p>II. Цин сүләләси чарлары-на гаршы кәндиләрини вә көзләрин һәрәкәти.</p> <p>а) Лю-Ванни рәһбәрлән алтында кедән үсәи.</p>	<p>I. Хан дәвүрүндә кәндилә-рини вәзһийәти.</p> <p>II. „Гирмызыгашлылар“ үсәни (фанчүн).</p> <p>III. „Сарысарыглылар“ үсә-ни. (Чжон—үч гар-дәш).</p> <p>IV. Өзкә тайфаларын (ши-малдан һуң, орта Асия халглары) Чинә сохул-малары.</p> <p>V. Хан чарлыгы һакимий-йәтинин эһмәси вә Чи-нин үч һиссәйә парча-ланмасы.</p>

III. Эв тапшырылары вә шакирдләрин ярадычылыгы ишләри.

Олга Марковна шакирдләрә эв тапшырылары верәркән онлара бә-
йүк методик ярдым көстәрир. О, материалы нечә ишләмәк, нәләрә диг-
гәт етирмәк, нә кими гейдләр этмәк, материалы яда салмаг үчүн нә ки-
ми план тәртиб этмәк лазым олдуғуну өйрәдир вә ушагларын гаршы-
сында, онлары систематик нәгл этмәйә алышдыран бир сыра суаллар
гояр.

Мәсәлән: Гәдим Грецияда синифләрин әмәлә кәлмәсини шәрһ эт-
дикдән сонра Олга Марковна шифали нәгл этмәк үчүн ашағыдаки тап-
шырылары вермишдир:

1. Гомер Грециясында әширәт чәмийәтинин һаятыны тәсвир эт вә
онун дағылмасынын сәбәбләрини көстәр. Сәһниә вәзифон, мәһним нәглим-
дән (әкәр дәрс китабы варса дәрсликдән) сонралар әширәт чәмийәти-
нин дағылмасы сәбәбләрини айдынлашдыран фактлар вә мә'лумат вер-
мәкдир.

2. Әширәт гурулушунун дағылмасы илә әләгәдар олараг әсирләрин
истисмарынын нечә күчләндийини нәгл эт. Сәһниә вәзифон әширәт гу-
рулушунун дағылмасы илә әсирләрин истисмар эдилмәсинин күчләнди-
йини сүбүт этмәк вә буну Гомерин «Илиада» вә «Одиссея» поэмала-
рындан көтүрүлүш мисалларла сүбүт этмәкдир.

Олга Марковна материал үзәриндә ишләйә билмәйән вә я ону әлә-
гәли бир тәрздә һафизәләриндә чанландыра билмәйән шакирдләрә ху-
си диггәт етирир.

О, онлара, шакирдләрин иһини активләшдирән вә материалын һа-
физәдә чанландырылмасыны асанлашдыран фәрди тапшырыглар верир.
Олга Марковна яһныз дәрс китабындә олан материалын дейил, әһни
заманда өз дедийн әләвә материалын да мөһкәмләндирилмәси үчүн ор-
гинал үсүл ишләдир. О, эв тапшырыгларында, шакирдләрин онун иза-
һындан көтүрәчәйи әләвә мә'луматлары хуһсуи сурәтдә айырыр.

Олга Марковна эв тапшырыгларынын тәрбийә чәһәтдән олдуғча
әһмийәтли олан формасындан—шакирдләрин ярадычылыгы әсәрләрин-
дән кениш истифада эдир.

Ярадычылыгы әсәрләринин әһмийәтини о, белә әсәсләндирир:

«Ярадычылыгы әсәрләри бәдһи зөвгү инкишаф этдирир, әдәби вәр-
дишләр ашылайыр, тәфәккүрү, фантазияны инкишаф этдирир, һафизә-
нин иһини активләшдирир. Тарих дәрсләриндә тәтбиг эдилдикдә, яра-
дычылыгы әсәрләри шакирдләрин тәсәввүрүнү кенишләндирир, бу тәсәв-
вүрләр әсәсиндә ярадычы хәли инкишаф этдирир, шакирдләри өз гар-
шыларына мүстәһил мәсәләләр гояр һәл этмәйә сөвг эдир вә белә-
ликлә һафизәһни вә тәфәккүрүн иһини активләшдирир».

Олга Марковна бу нөв тапшырыгы илк дәфә «Олимп оюнлары» те-
масыны кечәркән тәтбиг этмишдир. О, шакирдләрә мәһшәт вә шәрәнт-
дән тарихи чәһәтдән дүрүстлүйүнү сахламагла бу темада сәрбәст һекә-
йә язмагы тәклиф этмиш вә бу тапшырыглар олдуғча көзәл нәтичәләр
вермишдир.

Ашағыда ушагларын яздыгы әсәрләрдән бир нечә нүмунәләр ве-
ририк.

I. «Сүбһ вахты, күн көрүнмәйә башлаян кими, адамлар оюн еринә
ахышмаға башладылар. Бурада оғланлар, гызлар вә һәтта гочалар да
варды. Аз чәкмәдән мөһкәмә һакимләри дә өз ерләрини тутдулар. Он-
лар, үзәриндә бир нечә чәләнк олан столун архасында отурадулар. Мү-
сабигә йүйүрмәк илә башланды. 40 чаван йүйүрмәйә башлады. Старт
бөйүк иди. Кәңчләрин ичәрисиндән Геркал сечиләрди. О, мүмкүн гәдәр
ити гачмаға чалышырды, онун сә'йи һәдәр кетмәди. О, йүйүрүшүн сон
еринә биринчи олараг кәлди. Буну көрән халг чыгырыб ону алгышла-
маға башлады. Геркал зевс аллаһындан чохдан арзу этдйин чәләнки
алды. Бундан сонра һәлә бир нечә ил дә Геркал йүйүрмәдә гәлиб чых-
ды вә биринчи ери мүнәфизә этди.»

II. «Будур, оюнун башлангычы үчүн тә'йин олунмуш күн кәлиб чых-
ды. Адамлар паноя йығылмаға башладылар. Бурада чаванлары, яша

долмуш аскерлери көрмөк оларды. Мөһкөмө нахимлери мейданда көрүндү, онлар мүсабигенин кедишини мушаһиде үчүн кәлирләр. Марш мусигиси алтында йүйүрүшөнлөр мейдана чыгыр. Гачышма башланыр. Галиб чыханы учадан алгышлайчы сәслә гаршылайырлар. Нахим онә мукафат верир. Бу галиб чыхан гара бәниз, мускуллу, мөһкөм көксә малнк бир кәчдир. О, өз доғма шөһәри үчүн шөһрәт газандығына шаддырә.

Олга Марковна бир нечә илдир ки, белә әсәрләр яздырыр. Онун планында ашағыдаки темалар үзрә шакирдләрә әсәрләр яздырмаг мүййән әдилмишдир ки, бунлардан бир һиссәси һаята кечирилмишдир.

МИСИР

Дашғын заманы Нил
Пирамидаларын тикилмәси
Вәзирин күнү
Канцелярияда каркүзар
Мисир мәбәдинин тәсвири

ГРЕЦИЯ

Олимп оюнлары
Спартада бир оғланын һаяты
Ликург һаггында әфсанә
Илотларын үсяны
Афинада әсир базарлары
Лаврион газмаларында
Акропалун тәсвири

Олга Марковна әсәр язмагдан һәм синиф иши методу вә һәм дә әв тапшырыглары шәклиндә тарих курсунун мүййән һиссәсини тәкрар әтмәк үсулу кими истифадә эдир. Синифдән харич мәшғәләдә, тарих бюллетенләри чыхармагда, тарихдән журнал, албом нәшр әтмәкдә бу метод аз эффектлә тәтбиг олунамур.

Артыг IV—V синифләрдә шакирдләр белә темалар үзрә язмағы ба- чарырлар, VI—VII синифләрдә исә онлар даһа кениш вәзифәләрин өһ- дәсиндән кәлирләр.

Адәтән Олга Марковна фронтал темалардан йө'ни бүтүн синиф ша- кирдләринә эйни тема вермәкдән чәкинир, вә онлары айры-айры ша- кирдләрин фәрди хүсусийәтләрини нәзәрә аларгг синиф бир сыра те- малар пайлайыр.

Ғабәгча, Олга Марковна шакирдләрә ишләмәк үчүн мүййән көстәриш верир. Лазым олан әдәбийәти көстәриш, әсәри планыны тәртиб эдир вә әдәбийәтдән нечә истифадә әтмәк лазым олдуғуну көстәрир.

Олга Марковна шакирдләрин яздығы әсәрләри диггәтли сурәтдә синифдә тәһлил эдир вә шакирдләрин диггәттини һәм әсәрин мәзмуну- на, һәм изаһат формасына вә һәм дә азылмыш нитгин културасына чөлб эдир.

О, тарихи һәгигәтин доғру әкс олунмасына хүсуси диггәт верир. О, шакирдләрә модернизацияны, йө'ни тарихи һадисәнин тәсвиригә ит- дики яшайыш вә култураны кечирмәйин дүзкүн олмадығыны изаһ эдир, мәшһәт вә културанын тәсвиригә бурхылан тәһрифләрә, форму-

лировкаларә, дүрүст олмаян чәһәтләрә шакирдләрин диггәттини чөлб эдир. О, әсәр язмагдан шакирдләрә дүзкүн тарихи перспектива яратмаг үсулу кими истифадә эдир.

Гейд әтмәлидир ки, Олга Марковнанын бу сәһәдә апардығы ишләр көзәл нәтичәләр вермишдир. Шакирдләр тарих материалыны дәриндән мәһимсәмиш, өз тәсәвүрләрини образлы формаларда ифадә әтмәйи өй- рәнмиш, фактлар вә һадисәләрин мурәккәб гаршылыгы алағәләрини әһәтә әдә билмишләр.

IV. Дәрсләрдә бәдин әдәбийәтдән истифадә әтмәк.

Олга Марковна дүрүст тарихи перспективалар яратмаг үчүн бәдин әдәбийәттын малик олдуғу олдуғча бөйүк тәһсил вә тәрбияви әһәмийә- тини дүзкүн гиймәтләндирмишдир. Образын парлаг, әлван вә бәдини ол- масына әсәсләмәраг Олга Марковна шакирдләрин тарихи һадисәләр һаг- гындаки тәсәвүрләрини кенишләндирмәк вә онларә коммунист тәрби- йәси вермәк үчүн бәдини әдәбийәтдән олдуғча мәнәртли бир сурәтдә истифадә эдир. Бу эйни заманда ушагларын ярадычы хәялыны да инки- шаф әтирмәк үчүн әһәмийәтлидир.

Әләвә әтмәлидир ки, шакирдләр, тарихи өзләриндән гурашдыра бил- мәләр вә гурашдырмамалыдырлар. Она көрә дә яһныз әһәтлик вә бә- дини образлар тарих дәрсләриндә көркәмли ер тутдуғу бир заманда та- рихә анд ярадычылыг әсәрләри сәмәрәли бир сурәтдә тәтбиг эдилә билләрләр. Белә бир конкрет база үзәриндә дә шакирдләрин ярадычылыг хәяллары инкишаф эдир.

Бу моментләрин һәр ижиси Олга Марковнанын методик ишләриндә олдуғча айдын сурәтдә ифадә олунмушдур. О, мүййән тарих эпохасы- ны конкретләшдирмәк үчүн Алексей Толстоюн «I Пйотр» ады әсәриндән чох мәнәртли сурәтдә истифадә әтмишдир. Шакирдләрә тарихи пер- спективалары анламағы өйрәдәрәк, Олга Марковна эпоханын чанлы вә конкрет тәсвиригә верән ири реалистик әдәби әсәрләри анализ әтмәк йолу илә схематизм вә үмуми чүмлә ишләтмәклә мүбаризә эдир.

Тарих дәрсләри үчүн әдәби әсәрләр кечәркән Олга Марковна кеч- дийи эпоханын шакирдләрин инкишаф сәвийәсинә уйғун бир тәрздә әдәби-бәдини образларла ифадә олунмасыны вә элини чәһәтдән дүзкүн ишыгландырылмасыны рәһбәр тутур.

Олга Марковна тарих дәрсләриндә бәдин әдәбийәтдән истифадә әтмәкдә бир сыра методик приномлар көстәрир.

а) мүййән программа материалларыны кечдикдән сонра мүүдлим, шакирдләрә көстәрилмиш әдәби әсәрлән әвдә мүййән парча охумағы тәклиф эдир вә азычынын бу әсәрә юз кими фикир дахил әтдийини дү- шүнмәйи онларә тапшырыр;

б) мүүдлим Ғабәгчадан бир сыра суаллар фикрләшир вә әсәрдә һаман суалларә чаваб верә билән ерләрн гейд әтмәйи шакирдләрә тәк- лиф эдир;

в) мүүдлим шакирдләрә тәклиф эдир ки; бу көстәрилән бәдин пар- чаны охудуғдан сонра һаман парчанын тарихи һәгигәти нә дәрәчәдә дүзкүн әкс әтирдийини анализ әтсинләр;

г) мүүдлим шакирдләрә мүййән бәдин парчалар верир вә онун әса- сында мүййән тарихи һадисәни вә тарихи шәхсийәти тәсвир әтмәйи тапшырыр;

Җ) мұәллимә шакирдләре әйли тарихи һадисә һаггында азылмыш ики бәдин әсәр верир вә бунлардан һансынын тарихи һәгигәти даһа доғру әкс әдирдигини мұтайисә әтмәй тоқлиф әдир.

Олга Марковна өзү бу приюмлардан көзәл истифадә әдир. О, Ру-сияда гарышыгылыг дөврүнү кечәркән Пушкинин «Борис Годунов» әсәриндән вә әләчә дә башга темалары кечәркән айры-айры бәдин әсәр-ләрдән уйғун нүмунәләр кәтирәрек бөйүк вәтәнамизни тарихини, ма-рағлы, чанлы вә инандырычы тәрзәдә кечмәйин парлаг нүмунәләрини вермишдир.

V. Тарих дәрсләриндә әянилик.

Олга Марковна тарих дәрсинин тәдрисиндә әянилийә бөйүк әһәмийәт верәрек, проблеманы һәм теоретик сүрәтдә ишығландырмага тәшәббус әтмиш, һәм дә тарих дәрсләрини әяни сүрәтдә вермәйиң ән яхшы үсулла-рыны практикада йохламышдыр.

Олга Марковна, әяниликдә мұәййән тарихи фактлары мұшаһидә әт-мәк әсасында апарылмасы лазым көлән үмүмләшдирмәләрдә әләгәдәр олан тәфәккүр процессини нәзәрдән гачыран вә әянилийн анчәк көрмәк илә кечән, мұшаһидәләрдән ибарот билән методистләрдә разыламышыр.

Һадисәләрин маһийәтини ачмаг үчүн тәк сейр әтмәнин кифайәт әт-мәдийини нәзәрә алан Олга Марковна бу фикирдәдир ки, бу процессин гаһуна уйғунлағларыны дәрк әтмәк үчүн мәсәләни дәрин теоретик тәд-гигатдан кечирмәк лазымдыр. Мәсәләйә кобуд сенсуалистик әсасда янашдыла, биз анчәг айры-айры фактлары дәрк әдирик, бир сыра ох-шар фактлары үмүмләшдирмәк исә абстракт тәфәккүр тәләб әдир. Де-мәк, Ленинни «Чанлы сейрдән абстракт тәфәккүрә доғру» формулиров-касыны әсас тутараг биз әянилийә, буржуа тарих методистләринин әт-дийн кими, өз-өзлүгүндә бир мәгсәд кими баһмаяраг, она билаваситә абстракция илә әләгәдәр олан билык процессиндә бир этап кими ба-хырыг.

О, бу фикирдәдир ки, тарих дәрсләриндә тәтбиг әдилән әяниликдә анчәг предмет и вә я шәкли билаваситә гаврамагла кифайәтләnmәк ол-маз, бурада бә'зән әянилик мәгсәдилә дүня әдәбийяты хәзинәсиндән көтүрүлмүш бәдин образлардан да истифадә әдилмәлидир. О бири тә-рәффән материалын мантиги классификациясында схема вә план, үмү-мләшдиричи тарих тәсәвүрләринин гавранышында бөйүк рол ойнайыр. Она көрә дә Олга Марковна тарихдән әяни васитәнин тәржибонә—шә-кылләри, чәдвәлләри (таблицаляр), макетләри, килдән гайрылымыш васи-тини, моделләри, схемалар вә бәдин әдәбийяты даһил әдир.

Шакирдләрин яш хүсусийәтләрини нәзәрдә тутараг Олга Марковна бу фикирдәдир ки, ашағы синифләрдә ушағларын тәфәккүрләринин даһа чоқ конкрет олдуғуну нәзәрә алараг, иллюстрациялардан истифадә әтмәк лазымдыр. Юхары синифләрдә исә классик бәдин-әдәби әсәрләрдән вә я үмүмләшдиричи схемалардан истифадә әтмәк лазымдыр.

Мәсәлән: Олга Марковна IV синифдә «1812-чи ил» темасыны ке-чәркән бу эпоханы иллюстрация әдән бир сыра шәкилләрдән исти-фадә әдир вә бунула да кифайәтләйир. Лакин һаман теманы X си-нифдә кечәркән о, әяни васитә сифәтилә Л. Н. Толстоюн «Мұһарибә

вә сүлһ» әсәрини әсас көтүрүр вә бунларын үзәринә шәкил вә б. к. билаваситә гаврама материаллары әләвә әдир.

Олга Марковнанын әяни васитә яратмаг үчүн шакирдләрин актив ярадычылыгындан истифадә әтмәйә вердийн әһәмийәти дә хүсуси гейд әтмәк лазымдыр. Ушағларын әяни васитәләр һазырламалары һәм мактабни кабинетләрини зәтқиләшдирәр, һәм дә бу ишни бөйүк тәрби-йәни әһәмийәти вардыр. Шүбһәсиз, бу әяни вәсаит һазырлығы үзрә апарылан ишләр мактабдән харич дәрнәк ишләри шәклиндә апарылыр ки, бу барәдә ирәлидә данышылачағдыр. Олга Марковнанын ишләтдийн мұхтәлиф әяни тәдрис формаларындан бир нечәсини кәтирәк.

Дәрсин темасы «орта әср галасы»дыр. Феодал галасынын шәклни көстәрәрек, о, ушағлара мұрачнәтлә сөйләйир:

«Ушағлар, кәлиң XII әср феодалынын галасыны шәкилдә нәзәрдә кечирәк. Сизин фикринизчә феодаллар бу галаны тикәркән нә кими мә-сәләләри мұлаһизә әтмишләр. Доғрудан да, шәкилдән көрүлдүйү үз-рә, галанын тикилишиндә әсас мұлаһизә—феодалын өзүни харичи һүчүм-лардан горунмаг гайғысы олмушдур. Феодаллар арасындаки мұһарибә-ләр, тез-тез олан кәндли үсянлары феодалы мөһкәм сығыначаг тикмә-йә мәчбур әдирди.

Буну тикилишин һансы характер моментләри ачыг-айдын көстәрәй? Һәр шейдән әввәл галанын диварлары көзә чарпыр. Диварлар ики-дир: байыр дивар, даш һасар (вә галанын әсл өз дивары); һәр ики ди-варын мөһкәм алағапылары вардыр.

Гала һарада ерләшмишдир?

Гала гаянын башында ерләшмишдир. Сылдырым гаялар галанын алынмасыны чәтқиләшдирди; яһныз бир йолдан башга, галан һеч бир ердән галая һүчүм әтмәк мүмкүн дейилдир. Бу йолу горумаг үчүн бир сыра тәдбирләр көрүлмүшдур. Галадаки гүлләнин гараулуһу йола ба-хараг дүшмәнин кәлмәсини шейпур илә хәбәр верир. Дүшмәнин кәлә биләчәйин йол нараһат вә дарысгалдыр. Дүшмәнләр бу йола гәдәр кәл-миш олсалар да, байыр гапысынын ағзында онларын гарышында хән-дәкдән сонра галанын һасарлары йүксәлир. Бу һасарын гурулуһуна фикир верин. О ири көрпичләрдән тикилмиш вә элә йүксәлмишдир ки, онун үстүндән ашмаг мүмкүн дейилдир.

Һасарын үстү нечә тикилмишдир?

Һасарын үстүндә, диварын дал тәрәфиндән мұдафиә олунанлары ерләшдирә билән кениш вә дүз бир ер вар. Диварын адам бою чыхыш-лары онлары дүшмәнин охларындан горуюр. Чыхышлар арасындаки аралар мазғал хидмәтини көрүр. Охларын мұдафиә әдән дөйүшчүлә дөймәсәи үчүн өртүлү чардағлар да гайрылымышдыр. Бу өртүлү чар-дағлар байыр гапыларынын үстүндә, ики гүлләнин арасында вә ичәри диварда тикилмишдир. Дүшмән байыр диварын үстүнә чыхмаға мөвәф-фәг оларса да, ону дөйирини гүлләләрдән вурмаг мүмкүндүр. Галая һү-чүм әдән дүшмән тәбин олараг бүтүн гүввәсини гапыа доғру йөнәлдә-чәйиндән гапылары чоқ мөһкәм гайырмышлар. Байыр гапы ики дөйирини гүллә вә онлары бирләшдирән өртүлү галлерей илә мұдафиә әдирди. Дөрдбучаг гүлләнин ичәрисиндә ерләшмиш ичәри гапы солдан гүввәт-

ли бүрчлэрлэе вэ сагдан ирэлжйэ догру чыхмыш гүллэ илэ мүдафиэ олунур. Ичэри гапынын үстүндэ байыр тэрэфэ чыхан вэ ашагысында дэлик олан кичик балкон вардыр. Дүшмөн гапыа һүчүм эдэндэ бу дэлик-дэн онун башына гайнар су, гэтрэн вэ я гайнар яг төкүлүр.

Байыр гапыа чатмаг үчүн дүшмөн я гапынын габагындаки хэндэйн долдуруб үзэриндэн кечмэлдир, яда хэндэйн үстүндэки эниб-галхан көрпүнү ашагы салмага мүвэффэг олмалдыр. Көрпүнүн йола битишэн ханарындан гапынын үстүнэ, һэйэтэ догру ики зэнчир кедир вэ галаны мүдафиэ эдэнлэр о зэнчилрлэри дартмагла көрпүнү истадиклэри вахт, галдырыб йолу ксэ билэрлэр. Көрпү галдырыланда гапыны байыр тэрэфдэн өртүр вэ белэликлэ һасарын гапысы икигат мөһкэмлэнир. Дүшмөн бүтүн манелэри арадан галдырарат гапыны алмага мүвэффэг олан моментдэ галын дэмир чубуглардан гайрылмыш бармаглыг ашагы эндириллэр. Буну да аландан сонра дүшмөн анчаг галанын байыр һэйэтинэ кирир. Дүшмөн икинчи гапыны да алмага мүвэффэг оларса, о заман галанын мүдафиэчилэри галанын баш гүллэсиндэ кизлэнмэйэ мачбур олурлар. Бу гүллэ галанын ичэри һэйэтиндэ тикилмишдир. Бура, мү-һасирэйэ алынмышларын сон сығынчагыдыр. Бунун ичэриндэ баба-чадан чохлу мигдарда эмөк вэ су эһтигаты тэдэрүк эдлмишдир, белэки, гүллэнин ичинэ кирэнлэр узун мүддэт орада гала билэрлэр.

Гүллэнин формасы даирэви олур. Белэ бир формадан мөгсэд дивар учуран алатлэрин учурмаг имканыны азалтмагдыр (чүнки саһэ кичик олур). Гүллэйэ кирмөк үчүн ердэн 6—8 метр һүндүрлүгүндэ ири даирэви дэлик вардыр вэ орая анчаг агачдан вэ я ипдэн гайрылмыш нэр-диванла чыхмаг олар. Лазым кэлэндэ исэ буну чэкиб ичэри салыр вэ я мөһв эдирлэр. Баш гүллэ илэ йайыш эвлэри арасында анчаг көтүрүб-гойма тахта көрпү васитэсилэ элагэ сахламаг мүмкүндүр. Гүллэнин ашагы һиссэсиндэ гуя вэ я хэзинэ олур. Чох вахт ондан, горхулу дүшмөнлэр үчүн зиндан кими истифадэ эдирлэр. Онун юхарысында аш-хана, онун да үзэриндэ гадынлар үчүн мэнзил олур.

Гүллэ дүшмөн тэрэфиндэн алынанда, хилас олмаг үчүн, еканэ йол гүллэдэн чыхан кизлин ералты йоллардыр.

Бу галанын гурулушундан белэ нэтичолэр чыхара билэрлик:

1. Феодалларын бүтүн һэяты о заман бир-бирлэри илэ мүһарибэ этмөклэ кечирди. Бундан элава феодал, кэндли үсянындан да горхурду. Буна уйгун оларат мүдафиэни тэмин этмөк үчүн белэ истехкамлар тикирлэди.

2. Истехкамлар бизэ мүһарибэлэрин узун сүрдүйүнү көстэрир. Гыса мүддэтдэ белэ бир истехкамы элэ кечирмөк мүмкүн дейилди.

3. Тикилинин характери һүчүм алатлэри һаггында да тэсэввүр верир (диварлэры учуран алатлэр). Белэликлэ о дөврүн техникасы һаггында да нэтичэ чыхармаг олар.

4. Яхшы мөһкэмлэнмиш галалары анчаг ири варлы феодаллар тикдирэ биллирди, чүнки белэ галалары тикмөк үчүн чохлу ишчи гүввэси вэ чохлу вэсаит лазым иди. Бурадан биз белэ биналар тикдирмэйэ имканы олмаян вэ она көрө ири феодалларын һимайэсинэ сығынмага мачбур олан кичик феодалларын вэзийэти һаггында да нэтичэ чыхара билэрлик.

5. Белэ бир галанын тикилиши бизэ крепостной кэндилэрин ағыр биар зәһмэтлэри һаггында да мүһакимэ этмөк үчүн имкан верир. Хэндөклэр газмаг вэ гала тикмөк кими үзүчү, ағыр зәһмэтлэ машгул олмаг крепостной кэндилэрин үзэринэ феодаллар тэрэфиндэн гоюлан мүкэл-ләфийһатлардан бири иди.

Инди галанын ичэрисини, залы нэзэрдэн кечирөк: (еһи шәкил көстэрилир): бу зал дүшмөнин һүчүм эдэ билэчэйн тэрэфдэ олдуғундан, онун байыра догру олан диварында, йүксәкдэ анчаг ики дар пәнчэрэ вар. Пәнчэрэлэрин арасында сүтүн вар. Шишэ чох баһа олдуғундан пәнчэрэлэрэ буйнуздан йонулмуш тэбогэлэр вэ я ягланмыш пергамент салынмышдыр. Залын сол тэрэфиндэ ағач ерлэшмишдир. Тавандан дэмир люстра салынмышдыр. Люстрада янан шамлар эвдэ мумдан һазырланмышдыр. Таван, шалбанларла мөһкэмлэндирилмиш тахтадандыр. Диварлар сая малаланмыш вэ ағардылмышдыр. Һэтта бэ'зи ерлэрдэ кобун көрпичлэр көрүнүр. Диварын юхары тэрэфини еканэ бэзийи баронун гербидир. Диварын ашагы һиссэси кәһэрына һашийлэр тикилмиш зәнкин халыларла өртүлүмүшдүр. Сағ тэрэфдэ стол дурур. Очагын яхынлығында бэзәклин тахт дурур. Тахтын аяғында аяг-гоймаг үчүн сая вар. Тахт галанын саһибинэ вэ онун арадына мөһсуслүр. О бири гонаглар үчүн исэ тахта скамьялар гоюлмушдүр. Стол һалэ кениш сурәтдэ ишләнмир.

Галада яшайяларын палтарлары нечәдир?

Гызлар вэ арвадлар назик катандан тикилмиш узунлуг кеймишлэр. Узунлугун мирвары вэ гызылла бэзәнмиш лифлэри гиймәтли тогга илэ бағлыдыр. Бунун үстүндэн «рок» адланан бир кейим кейирлэр. Бу кейим бэдәнэ мөһкөм сурәтдэ янышыр вэ юмшаг гатларла аягларын үзэринэ дүшэрәк, чидди адэтин тэлэб этдийи кими аяглары өртүр (һеч кәсин аягы көрсәнмир). Онун да үстүндэн эсл үст палтары кейилэр. Рокун һашийли ашагы этэйи бу палтарын алтындан көрүнүр. Палтар адэтон ачыг гырмызы вэ сары рәнкдэ баһалы парчадан тикилир. Гызларын башы ачыг олур. Сачлары я чийин вэ я далларына төкүлмүш олур вэ я денталарла һөрүлүмүш һалда олур. Арвадлар башларыны бағла вэ я өртүклэ сарыйыр вэ сачларынын учларыны янагларына вэ я боғазларына гәдәр саллайырлар. Сачларын үстүндэн дэ энли алынлыг салырлар. Алынлығын үзэри баһалы даш-гашла өртүлү олур.

Бағла планда дурмуш рыцар, байрам палтары кейэрәк, гадына охшайыр. Бэ'зи рыцарлар башларыны ачыг сахлайырлар, бэ'зилэри исэ калпагла өртүрлэр. Кишилэрин байрам палтарларыны гадынларынкиндэн фәргләндирэн бир шей варса, о да гылынчдыр. Рыцар һеч бир вахт гылынчдан айрылмыр.

Галанын ичэри көрүнүшү вэ онда яшайялар һаггында нэ кими нэтичэ чыхармаг олар?

Залын тэсвири бизэ о заманки архитектуранын примитив олдуғуну көстэрир (тахта, таван, һамар сыванмыш диварлар). Көзәл аваданлыг, яхшы мебел йохдур. Шишэ зинэт һесаб эдиллэр. Лакин бунунла бир сырада, дэмир аваданлығын мейдана чыхдығы (люстра) барэсәддэ нэтичэ чыхармаг олар. Гала саһиблэринин яхшы кейимлэри бу кейимлэрин бэзийинэ вэ тикимәсинэ сәфэ эдилэн ағыр крепостной эмәли һаггында вэ шәрглэ алверин башланмасы барәдэ бизэ тэсэввүр верир».

Көрүлдүйү үзрә Олга Марковна шәкли садәчә көстәрмәклә кифайәт-ләннр. О, ону тәһлил эдир, һеч бир деталыны гейдсиз бурахмыр вә беләликлә ушагларда мүшәһидәчилик инкишаф этдирир, көрдүкләри вә-сәнтдән нәтичәләр чыхармаға алышдырыр.

«Мисир» темасыны кечәркән шакирдләр тәрәфиндән фир'онун мә'бә-динни макети вә «Рамсес, ики төкәргә арабада» моделдә с. һазырлан-мышдыр. Бу вәсәнтдән тарих дәрәсләриндә әһли вәсәнт сифотилә исти-фадә эдилмишдир. Мисрин тарихи үзрә шакирдләрә бир сыра шәкил-ләр чәкидрмәклә Олга Марковна контраст үзрә мугайнсә методундән истифадә эдир. Мәсәлән: «Мисир тәбиәтниннән зәнкинлиийн» вә «Мисир сәһраларынын битки чәһәтдән йохсуллуғу», бу йолла о, шакирдләрә Мисирдәки зәнкинлиийн инсан әмәйн вә Нылдән истифадә этмәк сайә-синдә ярадылдығы нәтичәсинә кәтириб чыхарыр.

Каһинләрин Мисри идарә этмәкдәки ролуну көстәрән мүрәккәб сия-сә мәсәләни ишыг-ландырыркән Олга Марковна башга тип әһли вәсәнт-дән истифадә эдир.

Биләвәсәнтә көрмәклә гаврама әсасында бу мүрәккәб ичтиман һа-дисәни ачыб көстәрмәнин чәтин олмасы илә әләгәдәр олараг, Олга Марковна бәдһи әдәбиятдан истифадә эдир вә бу мүһәсәбәтлә Пру-сун «Фараон» адлы китабындан (русча) өлкәнин сияси һәятына каһин-ләрин һансы йолларла тә'сир этдиинни көстәрән бир парчань синифдә шакирдләрә охуру.

Олга Марковнанын, «Фараон» китабындан охудуғу парчань ашағыда гейд эдирик:

«Шәһзадә Рамсес өз һүчрәсинә чәкирәк, оруч тутмаг вә дуа илә мәшғул иди. Нәһайәт бир күн күндүз саат үчдә ики—ики дүзүлмүш, она гәдәр каһин онун янына кәләрк, ону мутәддәс каһин Пентуерә-нын кәлмәси шәрәфинә олан тәнтәһнәйә дә'вәт этдиләр.

Мә'бәдкаһын астанасында бөйүк каһинләр шәһзадә илә саламлаш-дылар вә онунла бирликдә Хаторун нәһәк һейкәли гаршысында әтир-ли маддә яндырдылар. Сонра гуртарачагында од яндырылмыш дар вә алчаг коридора дөндүләр. Коридорун һавасы газанда гайнаһан гатранын гоһусуна бүрүнмүшдү. Газандан бир аз узагда дөшәмәдәки дәлиийн алтындан дәһшәтли инсан инилтиси вә лә'нәт сәсләри эшидиллирди.

— Бу нә демәкдир—дәйә Рамсес өз әрхасынча кәлән каһинләрин бириндән сорашуду. Каһин чаваб вермәди; бүтүн адамларын үзүндә ва-һимә вә горху көрүнүрдү.

Бу анда баш каһин Нофри әлиһә ири бир гашыг алыб ону газанда-ки гайнар гатран илә долдурду вә учадан деди:

— Мүгәддәс сиррләрә хәһәт эдәһиләрин һамасы белә дә тәләф олмалыдыр. Бу сөзләри дөйәрәк о гатраны дөшәмәнин дәлиийнә төкдү, дөшәмәнин алтындан үмидсиз бир фәрид эшидилди.

— Әкәр үрәйиниздә бир дамчы да олса инсаф варса, мәһи өлдүрүн—дәйә дөшәмә алтындаки сәс инилдәйирди.

Ментесифус да әридилмиш гатрандан дәлиһә төкәрәк:

— Сәни көрүм бәдәнини сохулчанлар дағытсын—деди.

— Көпәкләр, чаггаллар—дәйә сәс инилдәди.

— Сәни көрүм үрәйин аловлансын вә чәсәдин сәһралара атылсын—дәйәрәк башга бир каһин дә өз йолдашларынын әтдиинни тәкрар әтди.

Бунун чавабында дөшәмәнин алтындан:

— Уф, аллаһлар, бу гәдәр мүсбәтә дөзмәк олармы—сәсләри эши-дылды.

— Сәни көрүм ки, руһун, әтдиийн чинайәтин дамғасы илә вә рус-вайчылыгга хошбәхт адамларын яшадығы ерләрдә доләксын—дәйә баш-га бир каһин енә бир гашыг гатран төкдү.

— Сизни көрүм ерләр удсун. Инсаф әдин. Гоһун нәфәсими дәрим...

Нөвбә Рамсесә чатынча ерин алтындаки сәс артыг сусду.

Мә'бәдин баш каһини шәһзадәйә үзүнү тутараг:

— Ханнләрән аллаһлар белә ғысас алыр—деди.

Рамсес аллаһ гаршысында горху һисс әтди. О аһтады ки, фир'он-ларын да, гаршысында баш әйдикләри һакимийәт вардыр ки, каһин-ләр мүгәддәс сиррләрни йаймагда тағсырланан вә ағыр чәзая мәһкум эдил-миш күһәһкарын ролуну ойнаһан фәриядли сәсә малик бир адам тапыб, она бу ролу ифа этмәк үчүн чоһлу пул верирләриниш. Каһинләр мува-фиг эффектләрә, һиссията тоһунан йолларла аллаһларын әләйһинә ке-дән шәхсләри горхутмаға чалышырларды.

Ашағыда көстәрилән эпизод (һәмин китабдан) каһинләрин өз мән-фәәтләри үчүн дөвләт ишләринә тә'сир этмәкдән өтрү дини мөһүмат-дан нәчә истифадә әтдикләрини көстәрир.

«Кәһч Мисир шәһзадәси» вәлиһд мәнәсәбин алдыгдаң сонра, ата-сындаң ону, Менфат корпусунун командири тә'йин әтмәйн хәһиш эдир. Онун атасы—фир'он буна о шәртлә разы олур ки, вәлиһд һәрби маневраларда ири орду дәстәләрини идарә әдә билдиинни сүбүт әт-син. Бу мәсәдлә һәрби министр Херихоранын сәдрлийн алтында һәр-би совет чағырылтыр. Херихора әһли заманда Фивада Амон мә'бәдка-һынын баш каһини иди. Совет гәрәра алыр ки, вәлиһд һәрби йүрүш үчүн һазырланмыш, муһасирә әләтләри вә арабаларла тәһһиз олунмуш омнинлик корпусла Шәргә доғру бөйүк карван йолуна кетмәлидир. Бу заман ордунун баш комаһдир генерал Нейтикәр вәлиһдин гаршы-сына чыхмалыдыр. Әкәр вәлиһд Нейтикәрдән габаг һаман ерә чатса, йә'һи бүтүн поһжлары топлайыб дүшмәнә мугавимәт көстәрмәк үчүн һәрби гайда илә ерләшдирмәйә маһал тапмыш олса о заман о, галиб чыхмыш һесаб эдиләчәкдир.

Һәрби министр Херихор шәһзадә Рамсесин ләгериндә олачаг вә фир'она, маневраларын кедиши һаггында мә'рузә эдәчәкдир. Лакин вәлиһдин галиб чыхмасы баш каһин олан Херихора сәрф әләмрид. Бир тәсәдүф бу мәсәләдә Херихора көмәк әтди. Маневраларын баш-лангычында Эһнан адлы бир сүвары шәһзадәнин янына кәләрк онун гаршысында баш әйди вә ә'ләһәзрәт шәһин оғлу—деди.

— Сәнин илаһи әмрини еринә етирәрәк, мән дәстәйә башчылыг әдиб һәр шәйә дигәтлә баһаркән, йолда ики көзәл пейин гурду¹ көрдүм. Мүгәддәс бөчәкләрин һәр бири гума доғру йолу ашараг гар-шысында бир кыл топасы һәрләмрид.

— Нә олсун?

¹ Мисирдә күнәш аллаһыны тәһәссүм әтирән бир һейван киһи мүгәддәс сайылан бөчәкләр.

Эннан министр тәрәфә бахараг,—әлбәттә—дейә давам этди—мән вә мәним адаларым күнәшин бу гызыл мүмәссиләрнә эйтирам кәстәрәк йүрүшү даяндырдыг. Бу элә бир мүһүм аламәтдир ки, һеч биримиз хусуси әмр олмәдән йола давам этмәйә чәсарәт этмәдик.

— Мән көрүрәм ки, сән доғрудан да аллаһпәрәст мисирлисән—дейә Херихор чаваб верди вә өз яхынлығындаки мәнсәб саһибләринә доғру дөнәрәк:

— Биз артыг о йол илә кәдә билмәрик, йохса һәлә мүгәддәс бөчәкләри тапдырыг. Пентуэр, бу кечид илә йолу сағ тәрәфдән өтүб кетмәк олармы?

Министрин язычысы:

— Олар—дейә чаваб верди.

Вәлиәһд гәзәблә деди:

— Чохлу вахт итәр.

Бу юбанма йүрүшә бөйүк тә'сир этди, чүңжи Нейтикәрин үч полжу Рамсесин колониясынын габагыны кәсди вә анчаг, һүчүма кечә шәһәдәнин гочагылығы сәйәсиндә о, дүшмәнин гаршысында һазыр олду.

Генерал Нейтикәрин тәрәфинә бахмаяраг, Херихор фир'ону шәһәдәнин Менфат корпусуна командирлик этмәк үчүн кәч вә тәчрүбәсиз олдуғуна инандырмагдан өтрү бу моментдән истифадә этди.

— Вәлиәһд кәлиңчә, Нейтикәр доғру дейир ки, онун сәркәрәликләк сифәтләри вардыр: о, түлкү кими эһтиятлы вә шир кими горхмаздыр. Ләкин һәр һалда, буна бахмаяраг о, чохла сәһвләр бурахды.

Рамсесин яхын адаларындан грек Патрокол әтираз әдәрәк сөйләди.

— Әкәр сиз али чәнаб, колонияны о пейин гүрдундан өтрү йолдан дөнәрәмәсәйдиниз...

Херихор:

— Сиз, аличәнаб,—өзкәәлжәли вә өзкәдинли олдуғунуз үчүн белә данышырсыныз—биз мисирлиләр исә анлайырыг ки, әкәр халг вә салдатлар пейин гүрдларынын әйтирамыны көзләмәсәкләр, онларын оғуллары аллаһдан горхмазлар, аллаһа һөрмәтсизликдән исә фир'она гаршы үсянлар баш верәр.

— Вәлиәһд һагында сәнин сон нәтичән нәдир—дейә фир'он Херихордан сорашду.

Херихор чаваб верди.

— Күнәшин чаныл һүмунәси, аллаһларын оғлу, Рамсеси яғлә сүртмәйи әмр эт, она бөйүк зәңчир вә он талант вер, анчаг һәлә Менфат корпусуна командир тәйин этмә.

Бу парча, сияси мүбаризә вә дүшмән элементләри арадан көтүрмәк мәгсәдилә мөһүмат вә дини айинләрдән нечә истифадә әдилдийини парлаг сурәтдә характеризә әдир.

Грекләрин һәрби техникасыны өйрәнәркән Олга Марковна синфи айры-айры шакирдләрин гайырдыглары «Катапудта» (галалары мүһәсирә әдәркән ишләдилән атычы машинадыр), «Коплит» (дәмирдән кәйиниш орду нәфәри) вә саирәнин макети әсасында гәдим сипаһларла әтрафлы сурәтдә таныш әдир.

Коплитләрин кәйини вә сипаһы илә шакирдләри әтрафлы таныш

әтдикдән сонра Олга Марковна грек ордусунун синфи аламәтләр үзрә бөлүнчәси һагында кениш нәтичәләре кечир.

Тарих дәрсләриндә карта үзрә ишләмәни Олга Марковна артыг, ашағы синифләрдән башлайыр. О, бу иши мараглы этмәк үчүн карта үзәриндә сияси сәрһәдләри, бөйүк сәркәрәләрин (Даранын, Искәндәрин) йүрүшүнү, бу вә я башга дөвләтләрин сәрһәдләринин кенишләмәсини кәстәрән рәңкли байрагчылардан истифадә әдир.

Бу приём чох мараг оядыр, синфи чанландырыр, ушаглар карта үзрә байрагчыларын ерини дәйишдирә-дәйишдирә дәрси данышмаға чан атырлар.

Бунула бәрәбәр шакирдләр өзләри дә рәңкләр вә я аппликациялар васитәсилә тарихи карталар чәкир вә дүзәлдирләр.

VI. Тарих дәрнәйиндән—кәч тарихчиләр клубуна доғру.

Мәктәбдә тарихдән әяни васитәләрин олмәмасилә әләгәдәр олараг, Олга Марковна 1937-чи илдә мәктәбдә ССРИ тарихи үзрә тахтадан, фәнердән чүрбәчүр моделләр гайырмагла мәшғул олан тарих дәрнәйи тәшкил әдир. Аз бир заман чәкмәдән дәрнәйин фәалийәтинә ени иш формалары дахил әдилір. Ушаглар кылдән моделләр гайырмаг, фото иллюстрациялар һазырламаг, дашдан моделләр гайырмаг кими ишләрлә мәшғул олмаға башлайырлар.

Шакирдләрин тарих үзрә синифдән харич охумасына рәһбәрлик этмәк дәрнәйин вәзифәсинә дахил иди. Бу, сонрала «Кәч тарихчиләр клубу» тәрәфиндән тәшкил әдилмиш әли тарихи кечәнин (мүсамирәнин) һазырланмәсына көмәк этмишдир. Сонрала шакирдләрин теоретик тәләбләринин артмасы вә тарих дәрсләриндә верилән материал кенишләндирмәк зорурийәти дәрнәйин ялыз модел гайырмагла мәһдуд галмайыб, даһа кениш вәзифәләрлә мәшғул олмаға чәһд этмәси илә нәтичәләнди. Бунула әләгәдәр олараг тарих дәрнәйи кенишләнәрәк «Кәч тарихчиләр клубуна» дөндү. Һәмин мәктәбин тарихлә дәриндән марагланан бүтүн шакирдләри бу клуб тәрәфиндән әһәтә әдилди.

Тарих дәрнәйинин иш методу әсас әтибарилә ашағыда гәйд әдиләндәрдән ибарәтдир: Олга Марковна дәрнәк мәшғәләнәндән габаг кириш мүсаһибәси апарыр вә бурада моделин гайырымасында объектләрин сечилмәсини изәй әдир вә әләчә дә ушагларын ишләйәчәкләри тарихи объектләрин мәзмунуну баша салыр. Сонра өйрәнилән эпоханын мадди културасы вә мәшәти илә таныш олмаг үчүн шакирдләрә ләзими әдәбийәт кәстәрир.

Шакирдләр мәсләһәт көрүлмүш әдәбийәтлә таныш олдуғдан сонра мүййән тарихи мәзмун (сюжет) сечир вә бунун әсасында я фигуралар, я да макетләр һазырлайырлар. Һазырланмыш предметләрин мәгсәди мүййән эпоханын кәйинини, мәшәтини, һәрби техникасыны, архитектурасыны, инчә сәнәтини вә әфсанәләрини әяни сурәтдә, кәстәрмәкдир.

Әсас әтибарилә дәрнәйин ишиндә мишарла фәнердән кәсиб рәңкләмә вә кылдән гайырыб рәңкләмә кими ишләр үстүн ер тутур. Габагча шакирдләр гайырачаглары әяни вәсәнтин проектини Олга Марков-

ная көстәриләр, Олга Марковна проекти тәсдиғ этдикдән сонра шакирдләр о вәсәити һазырлайлар.

Бу моделләр әдәтән бөйүк тарихи әсәрләрден вә я албомлардан көтүрүлмүш шәкилләр үзрә гайрылар.

Бир модели бир вә я ики шакирд һазырлайыр, белә ки, бири мишарла кәсәндә, о бириси онун үзәриндә лазыми шәкил чәкир, рәнкләйир. Даһа мүрәккәб макетләр коллектив сурәтдә һазырланыр.

V синифләрин шакирдләри гәдим тарихи кечәркән, мишарлама вә сонрадан үзәриндә шәкил чәкмә йолу илә белә моделләр һазырламышлар «Ассирияда һәрби техника (4 модел), «Мисир мәбәдкаһы» (макет); «Мисир ики тәкәрли арабасы», «силаһланмыш грек салдатлары», «мифоложи образлар» (Лаакон группасы), Гомерин классик поэмасынын иллюстрациясы бир сыра фигуралар, грек мәбәдкаһы вә с. кил ишләриндән—Пасейдонун вә Зевсин һейкәлини, дашдан йонулмүш Троя муһарибәләри гәһрәманларыны гәйд этмәк олар.

V—VII синифләрин шакирдләри һәлә дә, мишарлама иши илә мәшғул олурларса да (мәсәлән «XV—XVII әсрдә дворян типләри») ләкин фото шәкилләрдән албомлар сериясы һазырламагга даһа чоһ марағланырлар. Мәсәлән; олар китабдан белә шәкилләрин фото-сурәтини чәкмишләр: «XVII әсрдә феодал галасы», «галанын муһасирәйә алынмасы», «Рыцар турнири», Ренессанс дөврү рәссамлары тәрәфиндән чәкилмиш шәкилләрин фото-сурәти вә с.

Кәнч тарихчиләр клубу 1939-чу илдән фәалийәтә башламышдыр. О, өз үзәринә ашағыдаки вәзифәләри көтүрмүшдүр:

1. Шакирдләрин элми-тарихи көрүш даирәләрини кенишләндирмәк вә айры-айры тарих мәсәләләрини дәриндән өйрәнмәк.
2. Мүтәхәсссләр—һәрби техниклар, инженерләр вә с. чәлб этмәклә элми-тарихи кечәләр тәшкил этмәк.
3. Тарихә аид бюллетен, гәзет вә журнал чыхармаг.
4. Тарихдән әяни вәсәит һазырламагга мәктәбә көмәк этмәк;
5. Клуб үзәләринин керидә галан шакирдләрә көмәк этмәси;
6. Тарих китабханасы дүзәлтмәк;
7. Шакирдләрин тарих үзрә синифдән харич гәраәтләринә рәһбәрлик этмәк;
8. Бәдни кечәләр тәшкил этмәк вә орада әдәби-тарихи темаларда—әсәрләр охумаг;
9. Элми тәдгигат, тарих институту илә әләгә сахлайыб юхары синиф шакирдләрини Азәрбайҗанда тарихи материаллары топламаг экспедициясы ишинә чәлб этмәк;
10. Шакирдләри «Кәнч тарихчиләр клубуна» чәлб этмәк үчүн башга мәктәбләрлә әләгә сахламаг.

Клубун биринчи илиндә үч секциясы ишә башламышдыр:

- а) әяни вәсәит һазырламаг секциясы (мишарлама вә фото ишләри);
- б) элми-тарихи кечәләр тәшкили секциясы,
- в) бәдни гәраәт секциясы.

1940-чы илин март айында кәнч тарихчиләр клубу Баки Шаумян району мәктәбләри илә бирликдә култура сарайында «Ренессанс дөврүнүн културасы» темасында илк элми-тарихи кечә кечирмишдир.

Элми-тарихи кечә белә бир программа үзрә кечмишдир:

1. «Ренессанс эпохасынын инчәсәнәти» темасында VII синиф шакирди Шербаковун мәрузәси (мәрузә заманы Шербаковун өзү тәрәфиндән чәкилмиш фото шәкилләри эпидиоскоп вәснтәсилә көстәрилмишдир).

2. «Леонардо-да-Винчи» темасында VII синиф шакирди Василевин мәрузәси.

3. «Ренессанс дөврүнүн әдәбийяты» темасында VII синиф шакирди Портнованын мәрузәси (мәрузәйә әләвә олараг шакирдләрден Хинткеридзә вә Симонович Боккаччионун новеллаларыны бәдни сурәтдә нәгл әтмиш вә Петрарканын шеирләрини охумушлар).

Беләликлә, биринчи элми-тарихи кечә һәр үч секциянын ишләри үзәриндә гурулмушдур. Бу элми-тарихи кечә йүксәк элми-әдәби сәвийәдә кечирлимиш, Шаумян району орта мәктәбинин юхары синиф шакирдләри арасында бөйүк мараг оятмышдыр вә онлара мүййән тәһсил вә тәрбиәви тәсир әтмишдир.

«Кәнч тарихчиләр клубуна» башга ишләри дә тәхминән бу шәкildә апарылмагдадыр.